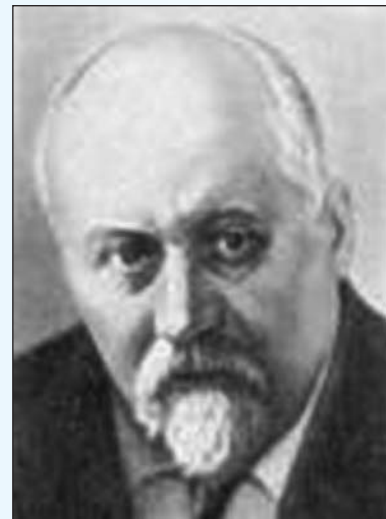

Академік Данило Заболотний

у контексті часу створення Української академії наук та Інституту мікробіології

14 листопада 1918 року гетьман Української держави **Павло Скоропадський** затвердив ухвалений Радою Міністрів “Закон Української держави про заснування Української академії наук у Києві”. Ініціатором і головним натхненником організації Української академії наук (УАН) був міністр освіти і мистецтв **Василенко Микола Прокопович**, який залучив до розробки законопроекту про її організацію, Статуту, розпису штатів у майбутній академії та в установах, які до неї мали входити, **Володимира Івановича Вернадського**, котрий 27 листопада 1918 року був обраний Президентом УАН.

Перші чотири роки існування академії умовно можна вважати періодом відносно спокійного її розвитку, хоча радянська влада всіляко пригнічувала українську науку і перші репресії проти вчених почалися всього через чотири місяці після фундації УАН: 25 березня 1919 року був арештований академік **Сергій Олександрович Єфремов**, обраний на цю посаду Спільним засіданням УАН 25 січня 1919 р. Мали арештувати й академіка **Володимира Андрійовича Косинського** — видатного економіста, але, переховуючись, він діждався червня 1919 року, коли Раднарком України відновив його громадянські права і звання академіка.

Пізніше, коли вчені почали протестувати проти антиселянського терору, це послугувало підставою для порушення проти них політичних справ. Першим показовим сфальсифікованим процесом була судова справа “Київський обласний центр дій” (КОЦД) 1922-1923 років, по якій проходили другий Президент ВУАН академік М.П. Василенко й 18 інших працівників академії. Винесений їм вирок був жорстоким: чотирьох підсудних (з них одну жінку) засудили до страти, академіка М.П. Василенка та інших підсудних — до десяти років

ув'язнення. Крім того, М.П. Василенка намагалися позбавити звання академіка ВУАН. Проте академія одностайно виступила на захист його та інших підсудних. Своїми клопотаннями до різних урядових інстанцій усі академіки прохали звільнити вчених. Жодного академіка не було виключено зі складу академічних установ. Владу надзвичайно дратували такі вчинки академіків, вона вважала неприпустимим злочином захищати осіб, які, на її думку, до і в період встановлення радянської влади брали участь у контрреволюційних зборах, стягували націоналістів до академії з метою розгортання контрреволюційної роботи на ниві української культури і науки.

Партійні й каральні органи не чекали такого спротиву керівництва і рядових членів академії, тому вирішили дещо “розбавити” склад академії комуністами та керованими ними вченими, а також “молодими революційними силами”, які б спиралися на вчення марксизму-ленінізму. В 1925-1926 роках це частково було здійснено під час переобрання ВУАН. Провели навіть таємне голосування “щодо довіри” до кожного кандидата в члени Президії ВУАН. Однак ініціаторів такого голосування спіткала невдача — більшість кандидатів, запропонованих керівними органами країни, не були обрані. І лише після цього Президія ВУАН у складі академіків **Володимира Іполитовича Липського** (Президент ВУАН), **Сергія Олександровича Єфремова** (віце-президент ВУАН) і **Агатангела Юхимовича Кримського** (неодмінний секретар ВУАН) погодилися виконувати свої обов'язки без переобрання. Одночасно молоді кадри, які вливалися в лави академії не завдяки знанням, а за допомогою партквитка, викликали в академіків, фундаторів академії почуття тривоги за подальшу долю науки.

“Напрочуд неприсмна риса розвивається у молодого покоління”, — писав академік М.П. Василенко — *за всіма стежками, скрізь вбачають кримінал, доносять...*”. ЦК КП(б)У був невдоволений складом керівництва ВУАН і настирливо підбирав кандидатури Президента і членів Президії ВУАН. Однак більшість кандидатур не відповідали ідеологічним настановам керівництва країни, бо на його думку “стара інтелігенція отруювала ядом чужинної ідеології молоде покоління”. Особливий осуд в урядових і партійних колах викликало те, що ВУАН надмірно багато уваги приділяла українському національному ренесансу, вихованню українського патріотизму, культури та історії. Один за одним відбулися процеси над “Спілкою молоді України” (СМУ), як попередня репетиція відпрацювання технології засудження молодих вчених і молоді інтелігенції (письменників, учителів). А вслід за ним відбулися суди над “Українським національним центром”, “Українською військовою організацією”. За сфабрикованого процесу над УВО на лаву підсудних потрапило 148 осіб, зокрема академіки **М.С. Грушевський** і **М.І. Яворський** разом із не менш відомими письменниками **Б.П. Антоненком-Давидовичем** і **П.М. Губенком** (псевдонім — *Остан Вишня*). Як не старалися енкавееєсівці, але причетності М.С. Грушевського до УВО їм довести не вдалося. А от М.І. Яворський безпідставно був засуджений до 6 років позбавлення волі, а 3 листопада 1937 року на ознаменування 20-річчя Великого Жовтня — розстріляний. На честь цієї дати були позбавлені життя тисячі невинно засуджених. Перед тут вів Соловецький концентраційний табір: 60%. Контингент засуджених у ньому становили українці.

Партапарат вважав конче необхідним створити нове ядро Президії, то-

му було прийнято рішення, що з 1 січня 1928 р. головним керівним органом ВУАН стануть не Спільні збори, а Рада ВУАН, передбачена статутом академії ще в 1921 році, коли УАН була перейменована на ВУАН (14 червня 1921 р.).

Партапарат призначив вибори нової Президії ВУАН на січень 1928 року (фактично їх провели 3 травня 1928 року). На пост Президента ВУАН найбажанішою кандидатурою виявився **Данило Кирилович Заболотний**, як такий, що не був пов'язаний з антирадянською політикою в минулому, мало знайомий з академічним життям в Україні та наявними на той час керівництвом і членами ВУАН, лояльний до комуністичної партії й радянської влади. Академіком ВУАН Д.К. Заболотний був обраний ще у 1921 році. На той час він працював в Петербурзі і понад 30 років бував в Україні лише наїздами. Партійні кола влаштовувало також те, що Д.К. Заболотний за фахом мікробіолог і епідеміолог, і він не цікавився гуманітарними й суспільними дисциплінами — основними чинниками конфліктів учених з партійними й урядовими колами.

Вибори Президії і Президента були призначені на 3 травня 1928 року. Д.К. Заболотний прибув із Ленінграда до Києва за кілька днів до них і зустрічався з групою уповноважених академіків. Вони йому заявили, що він є урядовим кандидатом, і Рада ВУАН підтримає його кандидатуру лише за умови, що він зараз дасть їм слово діяти в усіх питаннях спільно з колективом академії. Якщо він цього не обіцяє, то марно й сподіватися, що буде обраний Президентом ВУАН.

Д.К. Заболотний був зворушений і зі сльозами на очах без вагань дав академікам необхідне слово. Вибори відбулися. Д.К. Заболотний був односторонньо обраний Президентом ВУАН. Приймаючи пост Президента ВУАН, Д.К. Заболотний у перемовах з урядом в особі Народного комісаріату освіти (НКО), в структуру якого тоді входила ВУАН, поставив вимогу створити Інститут мікробіології. Спершу зійшлися на формуванні в структурі ВУАН кафедри мікробіології й епідеміології. На той час в системі НКО кафедри створювали для всіх дійсних членів ВУАН. Зауважимо, що в системі УАН раніше існував мікробіологічний інститут, який був заснований на власні кошти професором **Ф.З. Омельченком** і у листопаді 1919 р. увійшов до складу Природничого відділу Українського наукового товариства (УНТ), а від квітня 1921 р. внаслідок приєднання УНТ до УАН, став академічною установою. В ньому виконували тематику

з фундаментальних і прикладних питань мікробіології при широкому вивченні об'єктів зоології, ботаніки, медицини та окремих галузей с/г, зокрема молочарства, створення біологічного методу боротьби зі шкідниками. Після смерті **Ф.З. Омельченка** восени 1924 року інститут очолив академік **І.І. Шмальгаузен** і перетворив його в Біологічний інститут, об'єктами вивчення якого стали зоологічні. З мікробіологією в ВУАН було покінчено в 1925 році.

На основі організованої ним 1928 року кафедри мікробіології й епідеміології **Д.К. Заболотний** 31 травня 1928 року організував однойменний інститут (нині — Інститут мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України). Він швидко зорієнтувався в політиці партії й уряду відносно ВУАН і зрозумів, що його активна позиція як її керівника нічого доброго ні йому, ні академії не дасть. Тому він сконцентрував всю свою наукову й організаторську роботу над розвитком інституту, в роботі якого основну увагу надавали питанням ґрунтової, промислової і медичної мікробіології, створенні його периферійних філіалів в м. Сталіно (нині м. Донецьк) та м. Сосновка Полтавської області. Цікаво, що Данило Кирилович під приводом хвороби або нагальних відряджень у промислові райони уникав багатьох засідань Президії ВУАН і навіть Ради ВУАН, на яких передбачали розгляд конфліктних політичних та громадсько-соціальних питань.

У планах керівництва Україна займала особливе місце, бо тут очікували найбільший спротив запланованим владою процесам. Щодо населення України були розроблені спеціальні заходи, зокрема заделегідь задуманий голодомор, який забрав мільйони жертв. Інакше не можна було зламати опір роботяшого і хазяйновитого селянського люду. Оскільки ВУАН мала непересічний авторитет серед населення України завдяки своїй патріотичній позиції, було вирішено упокоїти її масовими репресіями. Особливо це стосується років становлення УАН як державної наукової установи, а також тяжких випробувань 1920-1930-х років, коли були репресовані й знищені сотні й тисячі талановитих учених, зокрема десятки найвидатніших професорів, академіків і членів-кореспондентів, імена яких з політичних міркувань були забуті на десятки років або були вилучені з історії академії до років перебудови та розвалу комуністичної імперії.

Компанія великого полювання на вчених ВУАН розпочалася з подачі

Політбюро ЦК КП(б)У наприкінці 1928 р. з осуду академіка С.О. Єфремова як можливого керівника контрреволюційної організації. С.О. Єфремов, один з організаторів УАН, був її віце-президентом в 1921-1928 роках, літературознавець, публіцист, палкий полеміст, один із найвидатніших представників української науки. Він був гострим на язик, дотепним, відважним і безкомпромісним, але водночас дуже вразливим, мав ширю, нестримну і невідкупну вдачу, що полегшувало енкаведесівцям збирати на нього компромат. Однак до С.О. Єфремова вони ще лише підбиралися, а серед української інтелігенції вони вже збирали щедрий урожай: починаючи з другої половини 1928 року і до літа 1929 року, усі тюрми Києва і Харкова були переповнені високоосвіченими людьми. Директивними органами було наказано таврувати їх як “буржуазних націоналістів”, “куркульських ідеологів і прихвостнів”, “реставраторів капіталізму” тощо. Доходило до абсурдів. Наприклад, НКО не затвердив обрання академіками **С.І. Солнцева** через недостатню відданість українській культурі, а **В.Є. Грабаря** — через те, що його мати москвофілка. Серед арештованих осіб було багато тих, хто повірив партії і радянській владі, або вдавав, що вірив. Ці люди, будучи на волі, задавали тон в “критиці” і “самокритиці”, що дуже заохочувало партійними органами. Факти такої “критики” і “самокритики” органи НКВС колекціонували для майбутньої “роботи” як з самими “самокритикантами”, так і зі згаданими в їхній “критиці” людьми. С.О. Єфремов, добре знаючи ситуацію у ВУАН і в Україні загалом, розумів, що виступ Політбюро ЦК КП(б)У проти нього є початком нового витка репресій і курсом на знищення національно-свідомих високоавторитетних учених, які могли очолити ідейний і практичний опір селянства колективізації. Основним приводом для переслідування академіка С.О. Єфремова стала його стаття на свій захист у Львівській газеті “Діло”, під назвою “Про двох лицарів — одного під забралом, другого так”, в якій він спростовував висунуті проти нього і колег звинувачення і яка, на думку влади, була спрямована проти її політики щодо ВУАН і через це кваліфікувалася як відкритий контрреволюційний виступ. Цією статтею він викликав негативну реакцію й осуд Президії ВУАН й особисто Д.К. Заболотного, як її Президента.

Політбюро ЦК КП(б)У не забарилося зі звинуваченнями і 9 січня 1929 року прийняло постанову “Про Ака-

демію наук”, якою започаткувало ще жорсткішу і ширшу антиєфремівську кампанію. Проти нього та його колег на багатьох фабриках, заводах, місцевих комах, партосередках, комсомольських організаціях була організована така потужна агітація, таке всенародне засудження (покоління, якому нині за 60 років, пам'ятає, як організовувались такі дії), знущання, яким він неспроможний був нічого протидіяти. Та йому і не давали й можливості для цього, бо у висунутих проти нього звинуваченнях не було нічого конкретного.

На захист С.О. Єфремова мав виступити колектив ВУАН та її Президент академік Д.К. Заболотний. Однак з перевиборами керівництва ВУАН партійні й урядові кола добилися свого: ніхто з академічних світил не підписав заяви на захист С.О. Єфремова та його колег, як це було під час процесу “Центр дій”. Група академіків через академіка М.П. Василенка офіційно звернулася до Д.К. Заболотного з проханням захистити С.О. Єфремова, нагадавши йому при цьому про ту обіцянку, яку він дав колективу академіків перед обранням його Президентом ВУАН, на підставі якої він одногосно був обраний на цю посаду. М.П. Василенко від імені групи академіків звернувся до Д.К. Заболотного з пропозицією визначитися, на чиєму він боці, захистити честь академії і негайно виступити на захист С.О. Єфремова. Д.К. Заболотний — людина, яка була здатна на самопожертву в боротьбі з особливо небезпечними інфекціями, не наважився виступити на захист С.О. Єфремова. Члени Політбюро ЦК КП(б)У, уряд України і НКВС часу не марнували і нарешті придумали назву тій організації, яку нібито очолював академік С.О. Єфремов (її назвали “Спілка визволення України”).

Президія академії й особисто Д.К. Заболотний, розглянувши справу С.О. Єфремова, підготували проект рішення, в якому його виступ у пресі суворо засуджувався, однак, враховуючи лояльне ставлення вченого до влади, вони вважали інцидент цілком вичерпаним, а С.О. Єфремова виправдовували. Та не цього чекав від академії ЦК КП(б)У і відкинув таке рішення з вимогою переглянути його. Президії ВУАН довелося в новому рішенні суворо засудити статтю С.О. Єфремова як таку, що була спрямована проти радянської влади, і звільнити його від “усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН”. Дорога для нових політичних процесів проти вчених ВУАН була відкрита.

Влітку 1929 р. у Києві почалися масові арешти за процесом “Спілки визволення України”. Під прес енкавеевців зокрема попали такі визначні діячі як С.О. Єфремов, О.Ю. Гермайзе, А.В. Ніковський, В.Ф. Дурдуківський, В.М. Ганцов, Г.Г. Холодний, В.В. Міяковський, Л.М. Старицька-Черняхівська, О.Г. Черняхівський, В.Д. Отомановський, М.З. Левченко.

28 листопада 1929 р. сесія Ради ВУАН, в якій Д.К. Заболотний через хворобу не брав участі, засудила “діяльність” СВУ. Процесу було надано гучного політичного резонансу. На ньому був відпрацьований сценарій, який згодом застосовувався у численних процесах проти “ворогів народу”. Процес ініціювали з Кремля, і його хід контролював, режисерував та писав сценарій особисто “вождь народів” Й.В. Сталін, про що свідчить така його телеграма: *“Шифром. Харьков — Косиору, Чубарю. Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийства ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кроме того, пусть знает так называемая “Европа”, что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытавшихся травить и заражать коммунистов — пациентов, имеют полное оправдание”* и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде. И. Сталин”.

Справа “Спілки визволення України” просувалася шляхом, накресленим Й.В. Сталінін, партійними органами та НКВС. Перед цим у 1928-1929 роках відбулися перевибори Президії ВУАН, вибори до складу членів ВУАН, для яких арешти у справі “Спілки визволення України” стали поворотними у житті академії наук. Вперше підготовку до цих виборів проводили партійні й урядові кола.

Висування кандидатів для виборів у члени ВУАН супроводжувалося детальною їх характеристикою з доносками, наклепами, папложненням, виявленням соціального походження кандидата та його дружини, що для багатьох із висуваних закінчувалося арештом НКВД і перебуванням у концтаборах.

Підготовлені таким чином вибори відбулися 29 червня 1929 р., і при відкритому голосуванні всіх рекомендованих кандидатів було обрано в ВУАН абсолютною більшістю голосів. Були

обрані видатні представники різних галузей науки, включаючи вчених Західної України та, окрім того, партійні керівники: О.Г. Шліхтер, М.О. Сутник, В.П. Задонський, Г.М. Крижанівський. Жодного кандидата з учених, не рекомендованих ЦК КП(б)У для обрання до ВУАН, обрано не було. Проте виборами в ВУАН в 1929 р. було створено прецедент політичного втручання партії і влади в діяльність наукової спільноти, силового тиску на вчених, шантажу, що мав згубний вплив на долю української науки в 30-ті роки. В листопаді 1929 року було переобрано Президію ВУАН та керівництво трьох її відділів. Д.К. Заболотного було переобрано Президентом, а віце-президентами — К.Г. Воблого і О.Г. Шліхтера, неодмінним секретарем залишався О.В. Корчак-Чепурківський. Керівництво ВУАН, але без Д.К. Заболотного, який у цей час тяжко хворів, 28 листопада 1929 року (за 18 днів до дня смерті Данила Кириловича) в особі віце-президента ВУАН академіка К.Г. Воблого оголосило на Раді ВУАН резолюцію, ухвалену Пленумом Ради ВУАН. В ній, зокрема, говорилося про СВУ: *“Рада ВУАН висловлює обурення з приводу їх наміру повалити радвладу, поневолити трудящі маси та підкорити їх національному і міжнародному капіталові. Ця контрреволюційна справа скерована виключно на інтереси української і світової буржуазії... Вся маса української інтелігенції рішуче заплямовує контрреволюційні спроби покидьків та недобитків української контрреволюції. Прилюдний суд виявить всю ганебність цієї справи”*. Ця резолюція була прийнята Радою ВУАН. Так Рада, “здавши” С.О. Єфремова і всіх інших осіб звинувачених у справі СВУ, запалила зелене світло НКВС для розправи над ученими.

Суд на СВУ розпочався 9 березня і продовжувався аж до 19 квітня 1930 року. Серед 45 підсудних було понад 50% співробітників ВУАН, із них академіки: С.О. Єфремов та М.Є. Слабченко та 24 високопоставлені співробітники ВУАН, основна вина яких полягала в тому, що вони в попередні роки їздили у відрядження до Німеччини, підтримували листування із зарубіжними вченими Франції, Португалії, Італії. Суд відбувся в залі оперного театру м. Харкова. Його широко висвітлювали в пресі і передавали по радіо по всьому світу. Суд проходив як добре відрежисований спектакль. С.О. Єфремов був засуджений на 10 років позбавлення волі, з яких 7 років був ув'язнений в “політзоляторі” м. Ярославля, не маючи права на побачення.

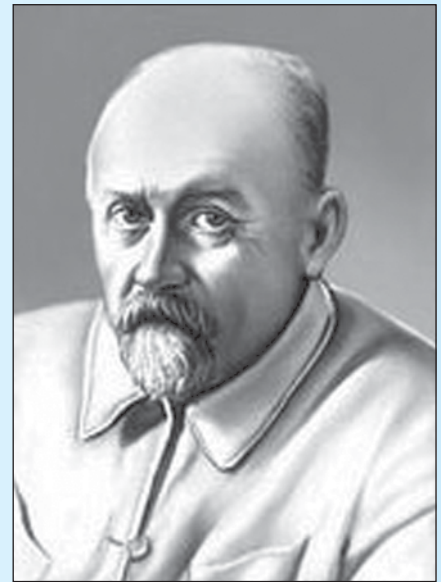
Потім його перевели в політизолятор м. Володимира з правом писати 4 листи на рік. 31 березня 1939 року він помер у цій тюрмі за три місяці до закінчення строку покарання.

Чотирьох звинувачених засуджено на десять років ув'язнення (максимальний на той час строк). Інші одержали менші строки. Однак майже всі вони до кінця життя не змогли вибратися з таборів, одержуючи опісля все нові й нові строки, а 13 осіб із 45 засуджених згодом було розстріляно. Лише чотирьом із них вдалося повернутися з таборів. А О.Ю. Гермайзе, засуджений спочатку на п'ять років, так і не зміг вийти на волю аж до смерті його у таборі 22 вересня 1957 р. М.Є. Слабченко був засуджений на 6 років позбавлення волі. Згодом йому додали ще 10 років. Після відбуття цих строків у Саватіївському ізоляторі на Соловських островах, він перебував на заслання в Хібіногорську аж до смерті, що настала 27 грудня 1952 року, безмежно люблячи свою рідну Одесу і мріючи про неї. В результаті процесу над СВУ було засуджено і репресовано понад 5000 осіб: лікарів, кооператорів, священників, письменників, студентів, викладачів вузів, вчителів.

Д.К. Заболотний за процеси над СВУ гріха не має, бо якби виступив він на захист С.О. Єфремова, результат був би такий самий. У партійній верхівці та НКВС уже були готові плани розгрому української науки, і процес над СВУ був першим, але не наймасштабнішим етапом у реалізації цих планів. З процесу в справі СВУ розпочинається для академії період чисток, що продовжувався аж до 1941 року, по-

чатку війни. За цей період із академії з різних причин, під різними приводами і різними способами було вилучено більшість науковців, які репрезентували українську науку в 1920-х роках. Судом над СВУ каральні органи до кінця відпрацювали технологію розправи з ученими, інтелігенцією і простими людьми, чий помисли хоча би на йоту відрізнялися від поглядів партійних бонз і енкаведистів. Репресії проявлялися не лише в фізичному і моральному знищенні учених. Завдяки утвердженню ідеології воєнничого матеріалізму перекривалися перспективні наукові напрями, руйнувалась система наукових цінностей, спотворювалась етика вченого, змінювалась структура популяції наукової спільноти. Дорога до масових розправ була відкрита, і її відкривали 1929-1930 роки — роки початку і наростання голодомору в Україні та знищення людей під всяким приводом.

Щастя Д.К. Заболотного полягало в тому, що під час його президентства судових процесів над ученими Академії не було, а до процесу над СВУ він не дожив, бо 15 грудня 1929 р. помер. Зарубіжні поїздки, остання з яких була в 1928 році на Серологічний конгрес в м. Копенгаген (Данія), коли він був уже Президентом ВУАН, інтенсивне листування із зарубіжними вченими (що не схвалювалося НКВС), чин генерал-майора царської армії, знайомство з членами царської родини та близькість до імператора Миколи II, все в сумі дає можливість впевнено стверджувати, що якби не смерть, яка вирвала його з рядів корифеїв світової науки, то він би закінчив життя (якщо б не був розстріляний) на Соловках

Академік Д.К. Заболотний

або в якомусь іншому із 225 таких концтаборів, що існували на той час на терені Радянського Союзу.

Над Д.К. Заболотним постійно тяжив жах арешту, тортур, заслання і навіть розстрілу. Ні заслуги перед народом, перед державою, ні похилий вік — ніщо не могло гарантувати йому спокою. В таких умовах справді, мабуть, було щастям вчасно померти (хоча так думати великий гріх), як це було сказано про академіка **Багалія Дмитра Івановича**, який помер в ніч перед арештом. Передчасна смерть Данила Кириловича Заболотного забезпечила йому почесні й урочисті похорони. Урядова комісія організувала урочисті проводи тіла Данила Кириловича з Києва на батьківщину. Три академіки — **Матвій Іванович Яворський**, **Леонід Миколайович Яснопольський**, **Микола Пилипович Кравчук** супроводжували труну до села Чоботарка (тепер село Заболотне) Вінницької області, де народився Д.К. Заболотний. Нині садибу його перетворено в музей — заповідник, яким опікується Інститут мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України.

Отака була ситуація в Україні і, зокрема, в ВУАН на час заснування нашого інституту і в два перші роки його існування. Можна тільки уявити, в яких каторжних умовах працювали основоположники української науки, перебуваючи щохвилини під загрозою бути знищеними нелюдським режимом, що панував тут.

*Іван Скрипаль
член-кореспондент НАН України,
заступник директора Інституту
мікробіології і вірусології
ім. Д.К. Заболотного НАН України*

Меморіальний музей Д.К. Заболотного (с. Заболотне Вінницької області)